

TÁJÉKOZÓDÁS

MEGALAPOZOTT ELMÉLET: EGY MÓDSZERTAN FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE*

KUCSERA Csaba

MTA Szociológiai Kutatóintézet
H-1014 Budapest, Úri u. 49.; e-mail: kucsera@socio.mta.hu

Abstract: Grounded theory is a procedure based on empirical data, elaborated to create meso theories generated through systematic methodological steps from the data. In my study I present this cognitive and methodological approach which is little known in Hungary and is generally used in qualitative research. I also cover the historical changes and development trends of this methodology, of significance not only as information on the history of science but also for the light it throws on the differing paradigms of scientific investigation.

Összefoglaló: A megalapozott elmélet empirikus adatokon nyugvó, azokból szisztematikus módszertani lépésekkel generált mezoelméletek létrehozására kidolgozott eljárás. Tanulmányomban ezt a Magyarországon kevésbé ismert, jellemzően a kvalitatív kutatásoknál használt megismerési és kutatás-módszertani felfogást ismertetem. Kitérek a módszertan történeti változásának, fejlődési irányainak bemutatására is, amelyeknek a tudománytörténeti információkon is túlmutató jelentősége azáltal van, hogy a tudományos megismerés eltérő paradigmáira reflektálnak.

Keywords: grounded theory, qualitative research, methodology, theory building, meso theory, epistemology, constructionism, symbolic interactionism

Kulcsszavak: megalapozott elmélet, kvalitatív kutatás, kutatómódszertan, társadalomtudományi elméletalkotás, mezoelmélet, episztemológia, konstrukcionizmus, szimbolikus interakcionizmus

* Köszönöm Gayer Zoltánnak, Széman Zsuzsának, Vicsek Lillának, valamint a Szociológiai Szemle két – általam ismeretlen – bírálójának a tanulmány korábbi verziójához fűzött megjegyzéseit. A tanulmányban maradó esetleges hibákért én viselem a felelősséget.

BEVEZETÉS

A *megalapozott elmélet* módszere nincs a magyarországi kvalitatív kutatás főáramában, amit az eredeti angol terminus – „grounded theory” – módszer nevének magyarra fordítása körüli kiforratlanság is jelez: a fogalomnak még nincs bevett és általánosan elterjedt hazai megfelelője. A legtöbb magyar nyelvű forrás vagy csupán megemlíti, vagy csak röviden ír a módszertanról, nem pedig azt a középpontba állítva.

A módszertan bemutatásával foglalkozó egyetlen hosszabb cikk Gelencsér Katalintól (2003) jelent meg a Szociológiai Szemlében. Ő *megalapozott elméletnek* fordítja, bár a tanulmánya az angol terminusnak – *Grounded Theory* – megfelelő címet viseli. Tanulmányában egyébként főként a megalapozott elmélet eredeti felfogását és a korai változatait (Glaser 1978; Strauss 1987) ismerteti.¹

*Alapozott elmélet*ként hivatkoznak rá ugyanakkor a felsőoktatási módszertani alapképzés egyik alapkönyvének (Babbie 2003) fordítói és Vicsek Lilla is ugyanezt a kifejezést használja (Vicsek 2006). Emellett találkozhatunk még a *lehorgonyzott* elmélet fordítással is (Rácz 2006), de például Ehmann Bea (2002) és Irving Seidman (2002) fordítója is az eredeti angol terminust használják, nem próbálkoznak meg az átültetésével.

Ezek a nevek mind ugyanezt a módszertani keretet takarják, de én a *megalapozott elmélet* kifejezést fogom használni, mert ezt érzem a legtalálóbbnak.

A MEGALAPOZOTT ELMÉLET MEGJELENÉSE, HELYE A SZOCIOLÓGIÁBAN

A megalapozott elmélet kifejezést a Barney G. Glaser és Anselm L. Strauss (1967) szerzőpáros vezette be a társadalomtudományi módszertanba az 1967-ben megjelent *A megalapozott elmélet felfedezése: stratégiák a kvalitatív kutatáshoz* (*The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, röviden: *Discovery*) című könyvükben. Mindketten amerikai szociológusok voltak, de eltérő szociológiai irányzatok örökségét hordozták magukban. Glaser a Columbia egyetem erős kvantitatív iskolájából jött, ahol a rá nagy hatást tevő Paul Lazarsfeld tanítványa volt. Strauss pedig a chichagói iskola kvalitatív tradícióit hozta magával, és nagy hatással voltak rá a korábban ott tevékenykedő pragmatista és interakcionista társadalomkutatók (pl. R.E. Park, W.I. Thomas, J. Dewey, G.H. Mead) mellett Herbert Blumer is, akinek az asszisztense volt. A megalapozott elmélet – később ismertetendő – módszertanában az amerikai szociológia e két alapvető fontosságú iskolájának a befolyása jól meg is ragadható.

1 Tanulmányomban bővebben tárgyalom a módszertan azon vonatkozásait, amelyekkel Gelencsér Katalin egyáltalán nem foglalkozik. Az egyik legfontosabb a megalapozott elmélet módszertanának 1990 utáni szakadása, amely után a két alapító szerző vezetésével külön fejlődési irányba tartottak a módszertan *glaseriánus* és *straussziánus* változatai. Szintén kihagyta a szerző a konstruktivistá megalapozott elmélet – Kathy Charmaz nevéhez köthető – ismertetését. Elengedhetetlennek érzem azoknak az episztemológiai és ontológiai megfontolásoknak a felvázolását is, amelyek már a módszertan eredeti felfogásánál is jelen voltak, és a megalapozott elmélet különböző későbbi típusai, az őket övező viták is javarészt e felfogás-különbségekből eredtek.

A *megalapozott elmélet* lényege a „társadalomtudományi kutatás adataiból szisztematikusan kinyerhető elmélet” (Glaser–Strauss 1967: 2).² A módszer hidat teremt a szociológiai elmélet(alkotás) és az empirikus kutatás között, ott ahol az átjárás a hatvanas években a szerzők véleménye szerint nem, vagy csak alig volt lehetséges. A szerzők diagnózisa szerint a szociológia akkoriban a tudományág „nagy öregjei” által felállított „nagy elmélet”-ek (*grand theory*) kvantitatív módszerekkel való verifikálásával foglalkozott, és gyanakodva nézte az elméletalkotásra vállalkozókat.

A fő problémát abban látta Glaser és Strauss, hogy a makroelméletek jó része vagy nem empirikus adatokból, vagy az adatok önkényes felhasználásával lett megalkotva (a kortársak közül Parsonst és Mertont említik példaként). Jóllehet nem „nagy elmélet”-ek létrehozására szánták a megalapozott elmélet módszerét, hanem középszintű elméletek megalkotására, de a cél világos: induktív módon, adatokból generált elmélet létrehozása. Tehát ennek a módszertannak az alkalmazásával adatokból eredő, *megalapozott elméletet* lehet létrehozni, amely éppen ezért ráilleszhető a valóságra (*fit*), működőképes (*work*) és szembehelyezhető egy „spekulatív” nagy elmélettel.

Mindkét szerző foglalkozott empirikus kutatásokkal is, a módszertanuk 1967-es foglalata a közös kutatásaikon keresztül (pl. Glaser–Strauss 1965) kristályosodott ki.

A MEGALAPOZOTT ELMÉLET TUDOMÁNYFILOZÓFIAI HÁTTERE

A hatvanas években az Egyesült Államokban a szociológia fő megismerési paradigmája a *pozitivizmus*ból eredt. Ontológiailag feltételezte az *objektív valóság* létezését, e világ szisztematikusan, értéksemleges módszerekkel végrehajtható megismerhetőségét, elvont, általános törvényekbe foglalhatóságát. A pozitívizmusból kialakuló *poszt-pozitivizmus* immár nem abszolútként kezeli ezeket a feltevéseket, de az objektivitásra törekvő tudományos megismerési eljárások érvényességét magasabb rendűnek tartják, mint a „vélemények” és „hitek” által vezérelt alternatív valóságértelmezéseket, így az alternatív tudományos paradigmákat, pl. a konstrukcionizmust (Crotty 1998; Phillips 2000).

Az eredeti felfogású megalapozott elmélet (Glaser–Strauss 1967) egészében ugyan tagadja a pozitívizmus tudományos logikáját, de több elemet is átvesz belőle. Az egyik a – később ismertető – kutatási módszer szisztematikusan, rigorózus alkalmazásának az igénye, egy másik pedig az, hogy a létrehozott megalapozott elmélet tesztelésére deduktív/statisztikai eljárásokat javasolnak.

A szerzők ugyanakkor kritizálják azt a felfogást, amely alapján a 20. század harmincas éveitől a létező makroelméletek tesztelésére kvantitatív eljárásokat használó kutatók (a nagy tekintélyű Stouffer és Lazarsfeld vezetésével) egy idő után a tudományosság biztosítékának hitték a statisztikai eljárásokat. Ezzel párhuzamosan a kvalitatív módszereket „az igazi” (kvantitatív) kutatásokat felvezető módszerekkel

2 A meghatározás minden elemének jelentősége van, mert a *Grounded Theory/megalapozott elmélet* név nem csak szűken értelmezve, a „végeredmékre”, azaz a felfedezett elméletre utal, hanem az egész módszertani eljárásomagot, a szisztematikusan empirikus műveleteket és a sajátos kutatási filozófiát is magában foglalja. Néhol, az egyszerűség kedvéért csak *módszertanként* fogok a megalapozott elméletre utalni.

degradálták (ugyanakkor Némedi (2005) szerint Lazarsfeld a magyarázathoz, a statisztikai összefüggések értelmezéséhez elengedhetetlennek tartotta a kvalitatív módszereket). Glaser és Strauss azonban egyenrangúnak tekintette a kvalitatív és a kvantitatív módszereket, mondván, hogy mindkettő alkalmas elmélet generálására és verifikálására is, és szerintük ez a lényeg. Ajánlásuk szerint a megalapozott elmélet módszere egyaránt alkalmazható kvalitatív és kvantitatív módszereknél (bár jellemzően kvalitatív módszerként mutatják be, ahogy arra a könyvük alcíme is utal, és ott is terjedt el a későbbiekben).

A pozitívizmusból átvettek tehát néhány elemet a szerzők, de jelentkezik a megalapozott elmélet módszerében a konstrukcionista gondolatrendszer is.

A *konstrukcionizmus (constructionism)*³ alternatív ontológiai-episztemológiai paradigmát nyújt. Felfogása szerint minden emberi tudás (értelmezés) az emberi tevékenységtől függ, ember és ember, ember és a természet közötti interakciókban konstruálódik (azaz nem tőle függetlenül „létezik”), és szociális kontextusban közvetítődik. A történelmi-szociális kontextus nagyon fontos a konstruált jelentések megértéséhez, mivel helyi és sajátos „valóságok” jönnek létre, a kategóriák és fogalmak, amiket a világ-értelmezésben használunk történelmileg és kulturálisan meghatározottak. A társadalmi jelenségeknek nincs „egyedül érvényes”, „igaz” értelmezése, interpretációja (relativizmus), különböző emberek ugyanannak a jelenségnek más-más, akár egymásnak ellentmondó szubjektív értelmet is tulajdoníthatnak. A tudományos megismerés célja a tudás-konstrukciók megértése és a rekonstrukciója, amelyben a vizsgálatot végző és a vizsgálat tárgya/résztevője kölcsönhatásban áll, együtt hozzák létre (konstruálják) a „tudományos tudást”. A kutató háttérének, különösen az értékeinek fontos szerepe van, ez a paradigma nem feltételez értéksemleges, objektív vizsgálatot. A tudományos megismerés mércéje a konstrukció információs és kidolgozottsági szintjének a foka. Ehhez a paradigmához tartozik többek között a fenomenológia és a szimbolikus interakcionizmus is (Burr 1995; Crotty 1998; Guba–Lincoln 1998).

Különösen Kathy Charmaz (2003b, 2006) munkáiban explicit és hangsúlyos a konstrukcionizmus / konstruktivizmus hatása, aki a kortárs megalapozott elmélet-iskolák egyikének meghatározó teoretikusa. Ő a saját, *konstruktivista megalapozott elméletét* éppen a klasszikus megalapozott elmélettel szemben fogalmazza meg.

Az ontológiai és episztemológiai háttér felvázolása után áttérek az *elméleti perspektíva* ismertetésére, ami a módszertan mögött álló beállítottság, azaz a módszertani lépések logikájának és jellegzetességeinek a háttérét jelenti.

A megalapozott elmélet módszertana nagyon sokat merített a *szimbolikus interakcionizmus* szociológiai / szociálpszichológiai iskolájából. A szimbolikus interakcionizmus összetett Mead-i felfogásából a megalapozott elmélet vonatkozásában a két legrelevánsabbat ismertetem. Eszerint az egyén az őt körülvevő társadalmat (a közösségi attitűdöt és az intézményeket) kommunikációs jelek (a nyelv, és

3 A konstrukcionizmusra a szakirodalomban néha konstruktivizmusként hivatkoznak, pedig nem teljesen ugyanazt jelentik. A *konstrukcionizmus* a tudás konstruálásának a társadalmi dimenzióját tartja fontosnak és megengedi a kutató részéről a megfigyelt tudás kritikáját, míg a *konstruktivizmus* az egyén tudás-konstruálására fókuszál, mindenkinek a tudását egyenlően igaznak és ezért – a kutató részéről – megkérdőjelezhetetlennek tartja (Crotty 1998).

nonverbális jelek, pl. gesztusok) alapján értelmezi. A jelek többségének jelentése a közösség többsége számára adott helyen és időben azonos (hasonló), és ezek a jel-értelmezések az interakciókon keresztül történnek. A szimbolikus interakcionizmus másik olyan kulcsfogalma amivel megtermékenyítőleg hatott a kutatásmódszertanra a szerepátvétel: a szocializáció során a gyermek a játékokon keresztül bele tudja helyezni magát egy „általános másik” helyébe, szerepébe (Mead 1973). Ebből a két fő elemből építkezik a szimbolikus interakcionista módszertani iskolához tartozó metódusok lényege: az egyén nézőpontjából kiinduló, az interakcióin keresztül történő kulturális és társas környezet-értelmezésének a feltárása. Megvizsgálja, hogy az egyén milyen ingerekre hogyan reagál, milyen sajátos kontextusban, milyen következményekkel cselekszik. Fontos a mindennapi kontextusban történő adatfelvétel (helyszín, tevékenységek), tehát ott, ahol a vizsgálni kívánt jelentések konstruálódnak. A szimbolikus interakcionizmus elméleti perspektívája az *interpretatív* módszerek közé tartozik (Crotty 1998).

Mead tanítványa volt Herbert Blumer, akinek a személyes hatása a megalapozott elmélet módszerére közvetlen, mert Strauss az ő tanítványa és kutatóasszisztense volt. Két konkrétan, Blumer által felvetett problémával fejezem be a megalapozott elmélet mögött meghúzódó tudományelméleti háttér és szellemi előzményeinek ismertetését.

Blumer egyik 1940-ben írt tanulmányára többször is hivatkoznak a *Discovery*ben. Ebben a szociálpszichológiában és általában a társadalomtudományokban használt fogalmak többségének homályos és pontatlan jelentéséről ír, ami egyaránt hátráltatja az elméletalkotást és az elmélettesztelést is. A probléma megoldásához szerinte egy folyamatos, kitartó munka vinne el, amelyben a fogalmak a megfigyeléseken, az empirián alapulnak, azaz hidat kell építeni az empirikus kutatások és az elméletalkotásban használt fogalmak közé. Ezáltal a fogalmak egyre pontosabbak lesznek, és segítségével a társadalomtudományok felzárkózhatnak a természettudományok mellé, ahol a fogalmak pontosak, szabatosak (Blumer 1940).

Blumer másik fontos hatása a megalapozott elméletre a *Mi a baj a társadalomelmélettel? (What is Wrong with Social Theory?)* című, 1954-es tanulmánya. Ebben kifejti, hogy a szociológia komoly hiányossága, hogy az elméletalkotásnál elszakadt az empirikus világtól, a kutatásoktól. Határozott és végleges (*definite*) fogalmak helyett csupán érzékenyítő (*sensitizing*) fogalmakkal operál. A *végleges* fogalmak az attribútumaikkal precízen leírják, hogy mi a közös a vizsgálat tárgyainak adott csoportjában, azaz előírják, hogy mit lássunk; az *érezékenyítő* fogalmak pedig csak egy általános vonatkoztatási érzetet, jelentést generálnak a használójában, amivel meg lehet közelíteni a konkrét empirikus eseteket, de csupán arra utalnak, hogy merre tekintsünk (Blumer 1954).

A MEGALAPOZOTT ELMÉLET SZISZTEMATIKUS KUTATÁSMÓDSZERTANI LÉPÉSEI AZ EREDETI FELFOGÁS SZERINT

A megalapozott elmélet módszertanának szisztematikusan kimunkált legfontosabb jellemzőit először az eredeti felfogás szerint (Glaser–Strauss 1967) ismertetem.

A módszertan célja egy empirikus kutatómunkán keresztül megalkotott elmélet felfedezése (*discovery*). Ez a *megalapozott elmélet* – a megszületésének körülményeiből következően, mivel az adatokból emelkedik ki – ráilleszhető a valóságra, működ-

dőképes és releváns, és ezeken felül a társadalmi jelenségeket magyarázó, megértésüket segítő, valamint azokat előrejelző tulajdonsága is van.

A módszertan alkalmazása egy folyamatos-iteratív munkát jelent: az adatfelvétel, adatkódolás, adatelemzés és elméletgyártás lépései nem egy egyirányú, lineáris folyamatba illeszkednek, hanem közöttük oda-vissza lépések történnek, szimultán módon zajlanak. A kutató-elemző személy a folyamat minden lépésébe bevonódik (tehát például az adatfelvételbe is).

A kutatás egy általános, előre nem gondosan kimunkált problémafelvetéssel kezdődik, és ez a vizsgálat előrehaladtával konkretizálódik, szűkül. Rögtön az első adatok beérkezése után elkezdődik az adatelemzés, kódolás, aminek a célja a releváns és fontos, a kutatás további irányát is megszabó *fogalmak* és a hasonló fogalmakból álló, elvontabb szintet képviselő *kategóriák* beazonosítása valamint ezen kategóriák tulajdonságainak rögzítése. A kutató szociológus elmélet-érzékeny kell, hogy legyen, azért, hogy észrevegye a felbukkanó fogalmakat és kategóriákat.

A kategóriákat a kutatás során telíteni (*saturation*) kell. Telítettség alatt azt értik, hogy a tulajdonságai már nem bővíthetők további adatgyűjtéssel sem. Telíteni ugyanakkor csak a kulcskategóriákat kell, a kevésbé relevánsakat nem szükséges, bár a gyakorlatban ez kevésbé magától értetődő, mert – különösen a kvalitatív kutatásban – a fogalmak relevanciaszintje az elemzés során gyorsan változhat. A kutatás előrehaladtával el lehet hagyni eredetileg relevánsnak és fontosnak tűnő témákat, és az adatgyűjtésben a menet közben felfedezett dolgokra is ki lehet térni a későbbi interjúkban.

Ez a koncepció a mintavételre is hatással van. A beérkező első adatok kódolását/elemezését követő minden további adatgyűjtés, a már formálódó (kulcs)kategóriák kiteljesítését, telítette válását célozza. A kutató feladata eldönteni, hogy a további adatgyűjtés során ezt hol és hogyan lehet elérni, a további mintavételt ennek a célnak kell alávetni. *Elméletvezérelt* tehát a mintavétel (*theoretical sampling*)⁴, amit addig végeznek, míg el nem érik a telítettséget. Minden egyéb – előre eltervezett – mintavételi stratégia a kutatói prekonceptiók vagy egy adott elméleti keret ráerőltetését jelentené a vizsgálni kívánt jelenségre. Ez viszont a konfirmatív logika sajátja, nem a megalapozott elméleté, ahol a hangsúly a kategóriák felbukkanásán és kibontakozásán van. Ezen kategóriák közötti kapcsolat leírására alkalmas az elméletvezérelt mintavétel, de a kapcsolat terjedelmének (*magnitude*) vizsgálatára statisztikai mintavételt – és egyéb más módszereket – kell alkalmazni. Az hogy a minta végül hogyan áll össze, mely csoportból hány mintaelem kerül a mintába nem is határozható meg előre, hanem csak a vizsgálat lezárultával derül ki.

A kutatás különféle lépései (adatgyűjtés-elemzés-elméletalkotás) közötti állandó és többirányú átjárás egy *folyamatos összehasonlító módszer* (*constant comparative method*) megvalósulását eredményezi. Ennek során adatot adattal, fogalmat fogalommal és adatot fogalommal kell folyamatosan összevetni (pl. egy fogalom előfordulása-it egy interjúban belül, vagy az interjúk között). Ez arra szolgál, hogy az összehasonlításban a hasonlóságok és különbségek a felszínre kerüljenek. Az összeha-

4 A kifejezést *elméleti mintavétel*nek szokták fordítani, de ezt a kifejezést zavarónak érzem az elméleti / gyakorlati konnotáció miatt, mintha az elméleti mintavétel elve csak elméletben létezne, és a gyakorlatban nem feltétlenül valósulna meg. Ezért az elméletvezérelt szó szerintem jobban visszaadja az eredeti jelentést.

sonlításnak elengedhetetlen szerepe van abban is, hogy a formálódó elmélet hatókörének és terjedelmének a határait kijelölje. Ez a módszertan egyik sarkalatos pontja, és a későbbi verzióiban jobban ki is dolgozzák például az ehhez szükséges kódolási technikákat.

Szerepe van az összehasonlításnak abban is, hogy az elméletírás alapjául szolgáljon a kategóriákról írt jegyzetek, „memók” (*memo*) összevetésével. Ezek a jegyzetek egyrészt arra szolgálnak, hogy a formálódó – eleinte nyers – ötletek ne hogy elfelejtődjenek, másrészt ezek olyan analitikus jegyzetek, amelyek szükségesek a fogalmak tulajdonságainak a kifejtéséhez, megmagyarázásához, egymáshoz való viszonyuk feltárásához.

A szerzők megkülönböztetnek *szubsztantív* és *formális* elméleteket. A szubsztantív elmélet valamely konkrét kutatási kérdésre válaszul lett megalkotva, és így egy korlátozott társadalmi kontextusra érvényes, a formális elmélet pedig elvontabb, általánosabb társadalmi jelenségre vonatkozik. A szubsztantív elméleteket tovább lehet fejleszteni formális elméletekké, ha azok hasonló dologra vonatkoznak más-más társadalmi kontextusban. Ebben az esetben elvontabban, általánosabban is megfogalmazható lesz az – immár formális – elmélet, és a hatóköre is nagyobb társadalmi szegmensre vonatkozatható.

Hibát akkor követ el a kutató, ha a formális elméletekből indul ki, és az abból eredő fogalmakat, kategóriákat erőlteti rá az adatelemzésére, azaz a logiko-deduktív módszer logikája szerint jár el, ahelyett, hogy hagyná a fogalmait és végső soron az elméletét az adatokból felbukkanni. Ha a releváns fogalmakat, kódokat és kategóriákat hagyja az elemző az adatokból kiemelkedni, akkor elméleti értelemben kevésbé torzított, megbízhatóbb eredményt kap.

További újszerű, első olvasatra meglepő, de a már ismertetett eljárásokkal összhangban álló tanácsa a szerzőknek, hogy a kutatás megkezdése előtt lehetőség szerint hagyják figyelmen kívül az elméletre vonatkozó szakirodalmat, a téma korábbi kutatásait, mert az is csak lehatárolja a kutató kreativitását, a fogalmak és kategóriák „saját jogon” való felbukkanását⁵. A már említett *elmélet-érzékenység* az, ami segít a kutatónak elkülöníteni a lényegest a lényegtelentől, a relevánst az irrelevánstól. Az elemzési „mag” kialakulása után már összevethető a szakirodalommal a formálódó elmélet a hasonlóságok és különbségek behatárolásához.

Egy felfedezett elmélet a bemutatott eljárások iteratív jellegű *folyamatának* eredménye (*theory as process*), de ez a fogalom utal arra is, hogy mindig lehet tovább gazdagítani az ismereteket. Ettől függetlenül egy kidolgozott, telített (*saturated*) elméletet lehet publikálni, de ahogy a társadalom is változik, úgy a társadalmi jelenségeket magyarázó, a várható eseményeket előrejelző elméleteknek is változniuk kell.

Az ismertetett szisztematikus módszerek betartásával létrehozott *megalapozott* (mezo-) *elméleteket* már ütköztetni lehet a „nagy elméletek”-kel, az előbbieik érvényessége az utóbbiakkal szemben – azok adatokon nyugvó volta miatt, szemben a nagy elméletek spekulatív jellegével – egyértelmű.

5 A szerzők ugyan maguk is elismerik, hogy nem lehetséges tabula rasa-val közelíteni a kutatás tárgyához, de ez lesz az egyik legvitatottabb pontja – majdnem lehetetlen megvalósítása és egyéb hátrányai miatt – a módszertannak.

Összefoglalóan elmondható, hogy Glaser és Strauss az empiria és az elméletépítés között próbálták meg hidat verni, vissza kívánták állítani a kvalitatív kutatások rangját a kvantitatív módszerekkel szemben, azzal, hogy azt szisztematikussá és elméletépítésre is alkalmassá tették. Ennek az eléréséhez dolgozták ki a megalapozott elmélet módszertanát, amelynek a *differentia specifica*-i: az adatgyűjtés és -elemzés párhuzamossága, adatokból eredő kódok és kategóriák használata, a memók írása, az állandó összehasonlítás módszere, az elméletvezérelt mintavétel, a szakirodalom áttekintésének a kutatás végére hagyása valamint az elmélet generálása. A módszertan rigorózussága mellett a flexibilitás is jelen van, ilyen jellemző pl. a lépések közötti átjárhatóság is.

Ez a rendszerezett, konzisztens empirikus-módszertani eljárásgyűjtemény a kvalitatív kutatók körében népszerűvé tette a módszert, és a segítségével kibontakozott a kvalitatív módszerek reneszánsza (ami korábban is népszerű volt a szociológiában, elsősorban a chicagói iskola képviselőinek etnográfiai írásaiban). Charmaz szerint (2001) a mű az első átfogó módszertani útmutatás volt kvalitatív adatok elemzéséhez, mert azok korábban csak szájhagyomány útján terjedtek mester és tanítványa között.

Az elmúlt évtizedekben a módszer átment a tudományos szcéna kritikáján, a szerzőpár útjai is szétváltak, és ma már a megalapozott elmélet Strauss szerinti (Strauss 1987; Strauss–Corbin 1990, 1998) és Glaser szerinti (1978, 1992, 2002; 2004) felfogásáról ugyanúgy beszélhetünk, mint az eredeti felfogástól jobban eltérő, a konstruktivizmuson alapuló megalapozott elmélet-koncepcióról (Charmaz 2001, 2003a, 2003b, 2006).

A MEGALAPOZOTT ELMÉLET FEJLŐDÉSÉNEK STÁCIÓI, ÁLLAPOTA MA

A megalapozott elmélet módszertanát használva írtak néhány közös könyvet az alapítók (Glaser–Strauss 1965, 1968, 1971). Ezek egészségsszociológiai művek voltak, ahol főleg súlyos, halálos betegeket ápoló kórházi osztályokon kutattak. Az egyik érdekes felfedezésük az volt, hogy az ápolószemélyzet „felméri” a haldokló „társadalmi értékét”, a veszteséget, amit a halála jelentene a társadalomnak, a mikrokörnyezetének. Ennek a mérlegelésnek az „egyenlege” változhat, minél többet megtudnak az ápoltról, a munkájáról, a szeretteiről és a velük való viszonyáról. Ezzel összefüggésben, következményként változik például az is, hogy az ápolói értékelés aktuális eredménye pozitívan vagy negatívan befolyásolhatja a betegeknek nyújtott figyelem mértékét és az ellátás gondosságát (Glaser–Strauss 1965).

A hetvenes években már Glaser és Strauss útjai különváltak, majd mindketten megjelentettek egy-egy önálló könyvet a megalapozott elmélet-felfogásukról (Glaser 1978; Strauss 1987), amelyekben már látható, hogy másként képzelik el a módszertan fejlődésének irányát.

A felfogásuk közötti különbség a kilencvenes években teljesedett ki, és főleg az adatok kódolásának eltérő koncepciói körül. Mivel kódok segítségével értelmezzük az adatokat, ezért a kódok eredete, származtatása – az tehát, hogy a vizsgált adatokból képzett, vagy kívülről importált kódok „ráerőltetésével” elemzünk – kulcsfontosságú.

Glaser még 1978-ban javasolt egy kódolási eszköztárat. Ebben megkülönböztetett *szubsztantív* és *elméleti* kódokat. Az előbbi kategóriába a valamely esemény kódolása-kor a kezdeti, spontán, nyitott kódok tartoznak, az elméleti kódok pedig a szubsztantív kódokból épülnek fel, magasabb szintűek, elvontabbak, és a segítségükkel konceptualizálódik az elmélet. Az elméleti kódokkal lehet tehát a megalapozott elméletet létrehozni a szubsztantív kódokból, az elméleti kódokkal lesz a kutató elmélet-érzékeny. Az elméleti kódok olyan formalizált „kódolási családokból” állnak, amelyek a társadalomtudományokban a leggyakrabban használatos fogalmakból/jellemzőkből alkotott meg Glaser. Ezek olyan elvont kódok, amelyekkel anélkül lehetséges a szisztematikus közelítés, hogy torzítanák/gátolnák az elmélet kibontakozását.⁶

Ezek az elméleti kódcsaládok csupán elvont konstrukciók mindaddig, amíg nem a szubsztantív kódokra, végső soron az adatbázisra épülnek. Arra kellene, hogy a szubsztantív kódok közötti kapcsolatot elméleti szintre emeljék, mert nélkülük a szubsztantív kódok közötti kapcsolatteremtés esetleges, nem analitikus, és így azok csupán leírást lennének képesek adni az adatokról. Glaser azonban nem dolgozta ki azokat a konkrét, praktikus lépéseket, amelyek összehoznák a szubsztantív és az elméleti kódokat, ezért a kidolgozott kódolási eljárása nem felhasználóbarát.

Glaser a kódolási eljárás során megkülönböztet nyitott és szelektív kódokat. Az előbbivel darabokra szedjük, feltárjuk a kutatást, az adatot (pl. az interjút). Ezt a legaprólékosabb módon, „sorrol-sorra, vagy akár szóról szóra” (Glaser 1978: 28) kell végezni: az aprólékos, gondos munkával elkerülhetjük azt a csapdahelyzetet, hogy valami fontos elkerülje a figyelmünk. A szelektív kódolás név arra utal, hogy a nyitott kódokban kikristályosodó kulcskategóriára koncentrál, ennek rendel alá minden egyebet, ezt akarja kiteljesíteni, *telíteni*. A szelektív kódolás egy idő után dominánssá válik, ahogy a kutatás kulcskategóriái kirajzolódnak.

Ebben a művében Glaser a *Discoveryt* nem fogalmazza újra, és a későbbi írásaira is ugyanez a jellemző, legkevésbé az ő munkái térnek le arról az útról, amit Staruss-szal közösen alkottak meg 1967-ben.

Strauss a *Kvalitatív elemzés társadalomtudósok részére (Qualitative Analysis for Social Scientists, 1987)* című könyvét Glaserénél jóval felhasználó-barátabb módon, példákkal gazdagon illusztrálva írta meg. Ebben egy másik kódolási módszert javasol, amit *kódolási paradigmának* nevezett el. Glaser nyitott/szelektív kódolási sémáját hármásra bővíti, közéjük illeszti a tengelyes kódolást (*axial coding*). Nevét onnan kapta, hogy mindig egy beazonosított kulcskategóriára koncentrálódik, és a kiválasztott kategória mentén (tengelyén) zajlik az adatok kódolása. A részletesebb kidolgozásban a kategória tulajdonságait (előfordulásának körülményeit, következményeit) és kapcsolatát más kategóriákkal tárhatjuk fel. A kategóriák lehetnek szociológiai logikával megalkotott kódok (mint Glasernél), vagy az „életből” vett *in vivo* kódok, amelyeknek

6 Ennek a 18 kódolási családnak mindegyike egy adott esemény különböző dimenzióját ragadja meg, és a dimenziókhöz rendelhető leggyakoribb példákat is felsorolja Glaser. Így például létezik a *Stratégia* nevű család, amelyhez azokat a szubsztantív kódokat kell csatolni, amelyek valamilyen stratégiát, taktikát, manipulációt, (helyzet-)kezelést, manővert, pozicionálást, technikázást, stb. (angolul összesen 16 példa) jelölnek. Egyetlenként létezik egy olyan család is – a legfontosabb –, amit csak a példák azonos (angol) kezdőbetűje köt össze, „A hat C” családja: okok, kontextus, váratlan események (*contingencies*), következmények, kovarianciák és feltételek.

az eredete és az elnevezése az adatból jön. Természetesen – a megalapozott elmélet logikájához híven – bár ez a három kód fajta egymásra épül, de a kódolás iteratív folyamat, azaz van visszafelé is út, ha az elemzés úgy kívánja.

Ezeket a munkákat külön írták tehát, de a felfogásuk közötti különbség még nem tűnt összegeyztetetlenné. Közben pedig egyre több kutatásban használták a megalapozott elméletet, főleg azokban a tudományágakban, ahol az megszületett, azaz egészség-szociológiai és ápolástani (*nursing science*) területeken. Az egyik első olyan tanulmánykötet, amelyik a módszertan gyakorlati alkalmazását segítette és nem az alapító szerzőktől származott ápolástani háttérű volt (Chenitz–Swanson 1986).

Ebben a könyvben jelent meg például Fagerhaugh (1986) tanulmánya, aki még korábban (Fagerhaugh 1973) előrehaladott állapotú tüdőtágulatban szenvedők életmód-változtatását, mobilitási stratégiáit kutatta (betegségük miatt már kisebb fizikai igénybevétel esetén is fulladásos tünet, légszomj keletkezett náluk). Ebben az írásában az időközben megjelent Glaser könyv módszertani újításait demonstrálja a korábbi kutatásán.

Ebből a korszakból egy másik példaként a később önálló – konstruktivista – megalapozott elmélettel jelentkező Kathy Charmaz 1983-ban megjelent tanulmányát említem meg. Ő súlyos állapotú krónikus betegek énképének csorbulását és elvesztését tanulmányozta. Azt kutatta, hogy a betegségük következményeiből (korlátok közre szorított élet, szociális elszigeteltség, az énkép megkérdőjeleződésének megtapasztalása, teherré válás mások számára) fakadóan hogyan értékelik át a korábbi énképüket, és az állapotuk következményei hogyan ütköznek néhány tipikus amerikai értékkel (függetlenség, kemény munka, egyéni felelősség, a magánélet sérthetatlensége, stb.).

Az alapítók közötti szakadás néhány évvel később vált véglegessé, amikor Strauss Juliet Corbinnal, egykori tanítványával közösen adott ki egy könyvet (1990), ami a céljaik szerint a módszert használni kívánó kezdő és haladó kutatók számára nyújtott praktikus fogódzókat az empirikus munkájukhoz.

Ebben például kifejtik a *paradigma-modellt*, amellyel szándékuk szerint a tengelyes kódolás kategóriáinak és alkategóriáinak, valamint a köztük fennálló okozati kapcsolatoknak a szisztematikus feltárását segítik elő.⁷

Strauss és Corbin szerint szükséges továbbá egy elméleti keret, amely segít beazonosítani és értelmezni a releváns jelenségeket, tehát a kutató elmélet-érzékenységet tulajdonképpen a kutató előzetes tudása, végső soron a szakirodalom stimulálja. Ők tehát akár már a kutatás kezdetétől felhasználhatónak tartják a szakirodalmat, ha azt körültekintő módon teszi a kutató. Óvják ugyanis attól, hogy a kódjai és kategóriái elszakadjanak az adatától, és, hogy a kutatása során bármely szakirodalom „foglyává váljon”. Különösen alkalmasak lehetnek az elmélet-érzékenyítésre a kevés

7 Ehhez figyelembe kell venni azon (A) *okszági körülményeket*, amelyek (eseti/megelőző körülményeként) segítettek a (B) *jelenség* létrejöttében/kifejlődésében; e jelenség (C) *kontextusát* (ez egyrészt jelenti a jelenség előfordulási sokszínűségét különböző dimenziókban, másrészt a sajátos akciós/interakciós stratégiákhoz vezető körülményeket); (D) a *közbejövő körülményeket* (a szélesebb strukturális kontextust, idő, tér, kultúra, gazdasági státusz, stb.); (E) az *akciós/interakciós stratégiákat* (amelyekkel a cselekvő előidéz, kezeli a jelenséget vagy éppen reagál rá); valamint ezek (F) *következményeit*. Mindezt az alábbi folyamatábrával szemléltették a szerzők (Strauss–Corbin 1990: 99): (A) okszági körülmények -> (B) jelenség -> (C) kontextus -> (D) közbejövő körülmények -> (E) akciós/interakciós stratégiák -> (F) következmények.

interpretatív tartalommal „terhelt” pontos (sűrű) leírásokat tartalmazó írások, vagy az átfogó filozófiai/tudományos elméleti keretek (pl. marxista, szimbolikus interakcionista). Ezen kívül használható még a szakirodalom adatforrásként, releváns kérdések megfogalmazására vagy az elméletvezérelt mintavétel támogatására is. Megengedőbbek tehát a szakirodalom kezelésében, mint ahogy azt az eredeti felfogásban gondolta Glaser és Strauss (1967).

A Strauss–Corbin művet Glaser (1992) a tudományos életben szokatlan – inkább a hitvitákra jellemző – heveséggel támadta, a bemutatott technikákat egyenesen félrevezetőnek nevezte, és szerinte amit Straussék benne kifejtettek „az biztosan nem megalapozott elmélet” (Glaser 1992: 62). Négy lényegi, egymással is összefüggő vitapontot lehet elkülöníteni, és ezek leginkább a glaseri könyv alcímében is megjelenített problémát érintik: *Felbukkanás kontra erőltetés (Emergence vs. Forcing)*, amely dilemma a kódokra és az elméletre vonatkoztatott.

A négy fő vitapont közül az első a Strauss–Corbin által leírt kódolási eljárás. Megengedhetőnek tartják a szakirodalomban már létező *fogalmak* kölcsönvételét a kódoláshoz. Glaser szerint azonban ez egyértelműen megakadályozza a kategóriák, a fogalmak, és végső soron az elmélet saját jogú felbukkanását, kiemelkedését, és így a kölcsön vett fogalmakat használók prekoncepciókkal erőltetik az adatok értelmezését.

Eltérő az *elméleti keret* alkalmazhatóságának a megítélése is. Láttuk, hogy Strauss és Corbin megengedő a használatával kapcsolatban, a kódolási paradigmájuk mögött is feltételeznek valamilyen episztemológiai közelítést, de szükségesnek tartják a kutatás alaposabb megtervezését is, például a kutatási problematika konkrétabb megfogalmazását és az ennek tanulmányozásához szükséges módszerek, eszközök (pl. mélyinterjú-kérdések) előzetes lefektetését. Glaser az elmélet-érzékenységet a kódolási családokkal megoldottnak tekinti, szerinte az elméleti keret megöli a kreativitást, és már létező dolgokat, elméleteket erőltet az adatbázisra. Álláspontja szerint egy általános érdeklődéssel kell közelíteni a kutatási problematikához, ami feltárul majd és a módszertani stratégiával együtt konkretizálódik a kutatás során. A szakirodalom előzetes áttekintését továbbra is kerülendőnek tartja.

A már létező elméleti keretek kölcsönvétele, alkalmazása a kutatási problematikára különben a *deduktív* logika sajátja – és ez a harmadik vitapont. A megalapozott elmélet Glaser szerint tisztán *induktív* logikájú, Strauss és Corbin pedig a deduktív logikát sem zárták ki a módszerből. Ők mindkét logikát beilleszthetőnek tartották a megalapozott elmélet eszköztárába, ugyanakkor Glaser szerint a megalapozott elmélet módszerében a kategóriák közvetlenül az adatokból emelkednek ki, ráadásul már a kutatás elején, tehát a módszer kizárólag induktív.

A negyedik vitapont a *validitás* és *verifikálás* szerepe körül bontakozott ki a megalapozott elmélet módszerében. Strauss és Corbinnal szemben Glaser szerint nincs értelme verifikálhatóságról beszélni, mivel a felfedezett elmélet azáltal, hogy szorosan az adatokra épül, a verifikálhatóság kérdését okafogyottá teszi a kutató számára, az mások feladata. A megalapozott elmélet induktív logikája egyébként sem teszi lehetővé hipotézisek tesztelését, legfeljebb felállítását, amelyet egy következő kutatásban kell tesztelni.

Anselm Strauss 1996-ban bekövetkezett halálával lezárult egy korszak a megalapozott elmélet fejlődésében. A már posztumusz megjelent Strauss–Corbin (1998) mű az 1990-es könyv átdolgozásával készült, lényegi elemen nem változtattak.

A megalapozott elmélet módszere ekkorra már átterjedt más szakterületekre és tudományágakra is, és ebben a folyamatban nagy szerepe volt az első Strauss–Corbin könyv megjelenésének. A módszertan elterjedéséről Dey (1999) idéz egy kutatást Benoliel-től és azt kiegészíti a saját adataival is. Ezek szerint a megalapozott elmélet módszerét a kilencvenes években a korábbiakhoz képest növekvő számban használták pl. az ápolástani kutatásokban (*nursing research*) is, és egyre nagyobb volt az Egyesült Államokon kívüli alkalmazás aránya is (Dey 1999: 13).

A Strauss–Corbin szerzőpáros által kidolgozott kódolási paradigma-modellt használta az elméletalkotáshoz például Morrow–Smith (1998). Pszichológiai kutatásokban még gyerekként szexuális zaklatás áldozatává vált nők túlélési és trauma-feldolgozó stratégiáit, valamint a zaklatásuk körülményeit, kontextusát tárták fel.

A kilencvenes években jelent meg a *konstruktivista megalapozott elmélet* felfogás is, ami főleg Kathy Charmaz nevéhez köthető, és aki magának a harmadik út megteremtését és képviselését vindikálja. Strauss halálával és Glaser kissé doktrinér hozzáállásával Charmaz esélyt kapott, hogy az egyik emblematikus figurája legyen a kortárs megalapozott elméletnek, és iskolateremtő lehessen a munkásságával. A módszer mindkét megalapítóját személyesen ismerte, Glasernek a tanítványa volt San Franciscóban, Strauss pedig a disszertáció-védési bizottságának az elnöke volt (Charmaz 2006). Charmaz felfogása talán Strauss–Corbinéhoz (1990, 1998) áll közelebb bár őket is objektivistáknak tartja, de ugyanakkor elismeri náluk a poszt-pozitivizmus hatásait (2003b).

Charmaz így elsősorban Glaser felfogásával, munkáival (Glaser 1992, 2002, 2004) vitatkozik (Charmaz 2001, 2003a, 2003b, 2006). Szembenállása Glaserrel különösen a 2003-as munkáiban feltűnő, a 2006-ban megjelent könyvében nem folytatja olyan élességgel a korábbi vitájukat. Ez a könyv az első nagyobb lélegzetű mű, amiben összefoglalja a felfogását a módszerről, korábban csak folyóirat-cikkekben és mások által szerkesztett könyvek egy-egy fejezetnyi terjedelmében foglalkozott elméleti szinten a módszerrel. Könyvében – amely főleg gyakorlati kézikönyv – röviden ismerteti az alapító atyák munkásságát és kifejti a saját felfogásának lényegét, ami a konstruktivista megalapozott elmélet. Ahhoz azonban, hogy önmaga jól elhatárolhatóan egy sajátos megalapozott elmélet-verzióval tudjon előállni,⁸ kissé túlrázza a megalapozott elmélet klasszikus verzióját, erősen hangsúlyozva annak „objektivista”, pozitivistikus jellegét. Ideáltípusoknak is nevezhetnénk, mert úgy állítja fel őket, de ezt a fogalmat nem használja.

Charmaz a felfogását, módszerét a posztpozitivizmus és a posztmodernizmus közé helyezi. Kiindulópontja az (2003b, 2006), hogy a kategóriák, kódok – ellentétben a megalapozott elmélet klasszikus felfogásával – nem tudnak az adatokból „maguktól” kiemelkedni. Szerinte – erősen támaszkodva a szimbolikus interakcionista hagyományra –

8 Ő maga is hangsúlyozza, hogy csak egy megalapozott elméletről van szó, nem pedig a megalapozott elméletről. Sőt, mint azt kifejti, a megalapozott elméletet használók közül az objektivista hagyomány követői vannak többen.

mányra – a fogalmak, kategóriák a kutató, elemző révén bukkannak fel, az elmélet az ő személyén keresztül konstruálódik, nem pedig „felfedeződik”. Tudatában van annak, hogy a saját értékei, előfeltevései végig befolyásolják a kutatás, elemzés során, és ezáltal a kutatás eredménye is befolyásolt általa. A konstruktivista kutató ezért reflexív, elemzi az elmélet kialakulásának a folyamatát és benne a saját szerepét is. Figyelembe veszi továbbá, hogy a kutató és a kutatás résztvevője (az „adatközlő”) egyaránt *interpretálja* a jelentéseket és a cselekvést, még akkor is, ha a végső cél a résztvevők világának, cselekedeteinek, jelentéstulajdonításainak a feltárása és megmagyarázása. Az adat és az elemzés is egyaránt konstrukció, és leválaszthatatlan arról a – társadalmi, időbeli, kulturális és fizikai – kontextusról, amelyben generálódott.

A kutatás során az elemzők feltételes állításokat tesznek, és olyan fogalmakat, értelmezéseket alkotnak, amelyet más kutatók is használhatnak a saját szubsztantív területükön. A megalapozott elméletet konstruktivista felfogásban „az okság utalásszerű, nem teljes és bizonytalan” (Charmaz 2003b: 273). Az elemzés vállaltan intuitívabb, impresszionisztikusabb és az elmélet is jobban beágyazott a narratívába, a személyes történetekbe, tehát élet közelebb, mint az objektivista megalapozott elmélet esetében.

A megalapozott elmélet konstruktivista felfogása Charmaz szerint azért alkalmasabb a világ megértésére, mert nyitottabb, rugalmasabb, a módszertanában emergensebb. A módszertani megfontolásai „csupán” iránymutatások, nem pedig rigid, „lelketlen” előírások, mint pl. a glaseriánus felfogás kódolási családjai vagy a Strauss szerinti kódolási paradigma.

Ez utóbbi, „objektivista” felfogásokban szerinte szigorúan követendő procedúrává válik az elemzés, elvesztve a flexibilitást, amit pedig elvárásként maguk az alapítók fogalmaztak meg még a Discovery-ben. Ezek a rigid előírások Charmaz szerint abból a pozitivistá alapállásból születtek, hogy általuk megismételhető a kutatás, így biztosítva a kutatás megbízhatóságát. További pozitivistá elem bennük annak a feltételezése is, hogy az adat önmagában „valós”, objektíven képezi le a megismerhető világot, és a kutató szerepe az, hogy azt felfedezze. Az adat, az elemzés független az előállításának folyamatától: kiszakítódik a kontextusból, a kutató hatásától és a kutató és a résztvevők közötti interakcióból. Az objektivista felfogásnak nem csak a megértés és a feltárás a célja, hanem az előrejelzés is.

Barney Glaser (2002) azonban hasonló hevésséggel támadja a megalapozott elmélet konstruktivista felfogását, mint tette azt a Strauss–Corbin mű esetében. Olyan kifejezéseket használ, mint pl. az „Ez a kijelentés hihetetlenül téves” (Glaser 2002: 12. bekezdés). A fő problémája azzal van, hogy szerinte Charmaz a kvalitatív adatelemzési eljárásokat, logikát húzza rá a megalapozott elmélet módszertanára, és ezért csupán leíró elemzést lehet vele készíteni, nem pedig absztrakt elméletet, ami pedig a megalapozott elmélet célja. Glaser szerint lehetséges objektíven elemezni, és ehhez az állandó összehasonlítás módszerének használata a biztosíték. Az interjúkészítőnek/elemzőnek végig törekedni kell a semlegességre, és az sem szükségszerű, hogy szubjektivitásával befolyásolja az eredményeket: a glaseriánus módszertan alkalmazásával annyira objektív elméletet lehet létrehozni, „amennyire az emberileg csak lehetséges” (Glaser 2002: 19. bekezdés). A szubjektivitás elfogadása csupán lustaság, mert az munkával kiszűrhető, és ki is kell iktatni, mert ha elfogadjuk a konstruktivista módszert akkor legitimáljuk a prekoncepciók – a kutatói szubjektivitás – ráerőltetését az adatra. Rövi-

den, a módszertan Charmaz-i újrafogalmazása megfosztja azt a lényegi elemeitől, pedig az csak egyféle van, és ha van is javítanivaló rajta, semmiképpen nem ott és azok, amiket ő gondol.⁹

Charmaz munkássága azonban iskolateremtőnek bizonyult, konstruktivista verziója a tudományos közéletben elfogadást nyert. Ennek csak az egyik, de elég markáns jele az ezredfordulón összeállított 26 kötetes *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* szerkesztőinek azon (tudománypolitikai) döntése, hogy ebbe ő készítse el a megalapozott elméletről szóló szócikket (Charmaz 2001).

A konstruktivista iskolában a Henwood–Pidgeon (2003) szerzőpáros is említést érdemel, akik pszichológiai kutatásokban alkalmazták a megalapozott elméletet, de az alkalmazás mellett az irányzat módszertani/elméleti hátterét is erősítették.

Ők az egyik fókuszcsoportos vizsgálatukban például azt kutatták, hogy egy walesi kisváros lakói milyen szimbolikus jelentéseket tulajdonítanak a településüket körbevevő erdőknek. Az ottani Erdészeti Hivatal volt a megbízója ennek a közpolitikai vonatkozású kutatásnak, és a hivatal a kutatási eredményeket az erdőgazdálkodási tevékenysége társadalmi következményeket is figyelembe vevő átalakítására használta fel (Henwood–Pidgeon 2001).

A MEGALAPOZOTT ELMÉLET KÜLSŐ KRITIKÁJA

A megalapozott elmélet módszere átment a szélesebb tudományos közélet kritikáján is, különösen az elterjedésével párhuzamosan.

A kívülről érkező kritika számosságában, mélységében és hangnemében sem mérhető a belső – azaz a valamely megalapozott elmélet-felfogást képviselő szerzőktől egymás irányába kifejtett – kritikákhoz. Ennek részben az lehet a magyarázata, hogy a különböző irányzatok megjelenésével és a módszertan elterjedésével sok eleinte homályos, nem kellően kidolgozott elemet továbbfejlesztettek, finomítottak. Másrészt az lehet az oka a kevesebb külső kritikának, hogy az egyik felfogás vélt gyengeségeit a másik irányzat teoretikusai azonosították be és bírálták elsőként.

A külső kritikák közül részletesebben is bemutatok néhányat, elsőként egy alapos és többszemponotú bírálatot.

Alvesson–Sköldberg (2000) a könyvükben többféle kvalitatív jellegű módszertant vettek reflexív-kritikai górcső alá, többek között a megalapozott elméletet is, lényegében annak az eredeti felfogását. Egyrészt a módszertan konstrukcionista kritikáját nyújtják abból az alapállásból, hogy a tudás nem elválasztható a tudás birtokosától, a tudás interpretáció eredménye. Így például problematikus a kódolás azért is, mert az észlelt/alkalmazott kódok is törvényszerűen jönnek *valahonnan*, alapulnak *valamin*, ha nem kölcsönvett tudományos elméleti kereteken, akkor pl. a mindennapi józanészen. A korábbi szakirodalomtól való távolságtartás azzal kiegészülve, hogy a cselekvő szintjéhez ennyire közel tartja a módszer az elméletet azt is eredményezheti, hogy nem sok újat fedez fel a kutatás, csak mondjuk új fogalmakkal ír le olyasmit, ami már

9 Arra reflektálva, hogy a szakirodalomban általában „glaseriánus” felfogásként emlegetik az ő megalapozott elmélet-koncepcióját kifejti, hogy jobban szereti a „klasszikus megalapozott elmélet” jelzót használni arra, amit ő csinál (Glaser 2004).

ismert. Másrészt az eredeti mű inherens problémáit, ellentmondásait, inkonzisztenciáit is feltárják. Szerintük hiába állítja Glaser–Strauss, hogy egyenrangúak a kvantitatív és kvalitatív módszerek, a hangsúlyt éppen a kvalitatívra teszik, a kvantitatívna másodlagos (verifikáló, tesztelő) szerepet szánnak. Bírálják őket a ki nem fejtett, nem pontosan körülírt fogalmak miatt, mint pl. a vizsgált „esemény” (*incident*), a szubsztantív és formális elméletek és a köztük húzóó határ, vagy éppen az elméletvezérelt mintavétel túl elvont leírása miatt. Kritika tárgya a nehézkes és hosszadalmas kódolási eljárás is, ami Alvesson–Sköldbberg szerint túlságosan mechanisztikus és nem hatékony.

De ezzel együtt is olyanak tartják a módszert, ami összességében sok hasznos dolgot nyújt, külön megemlítve a benne felhasználható adatok sokszínűségét és azt, hogy elmélet létrehozására alkalmazható. A kutatót pedig inspirálhatja a módszer, és annak akár csak bizonyos részeit is felhasználhatja. Lényegesen jobbá lehet tenni viszont szerintük a megalapozott elméletet az interpretatív elem beépítésével.

Mások egy-egy részproblémát látnak a megalapozott elmélet gyengeségének. Emerson (2004) az ő etnográfiai nézőpontjából és más etnográfusok tapasztalataiból kiindulva a kulcs-események beazonosítását tartja problémásnak. Szerinte ehhez szükséges lenne jobban kidolgozni azt a tényleges eljárásrendet, amellyel a kódokból és a memókból felépíthető az elemzés. Mely kódok fontosak, melyeket lehet elhagyni? Melyek azok a jelenségek, amelyeket a folyamatos összehasonlítás módszerével kell összevetni egymással? Hogyan lehet a különálló memókat összegyűjteni?

Tovább nehezíti a kulcskategóriák kidolgozását, hogy az emergens jellegű, az adatokkal megalapozott elemzéseknél a terepen sokszor vannak olyan jól látható, beszédes jelenségek, amelyek erősen formálják a további kutatást. Ezzel azonban elsikkadhatnak olyan jelenségek, amelyek a résztvevők (a „kutatási alanyok”) számára nem tűnnek lényegesnek és reflektálnak, a kutató számára sem „ugrik ki” az elméleti jelentőségük és a jelentésükben is homályosak. Mindezek ellenére is előfordulhat bennük tudományos potenciál, azaz kulcskategóriákká is lehetne őket fejleszteni további vizsgálódással.

Többen is bírálták a megalapozott elmélet – főleg a glaseriánus verziójának – me-rev viszonyát a szakirodalom kezeléséhez.

Érdekes szempontra hívja fel ezzel kapcsolatban a figyelmet Morse (2003). Szerinte az előzetes tartózkodás a szakirodalom áttekintésétől kivitelezhetetlen lehet pályázati rendszerű kutatás-finanszírozás esetén. Ekkor a kutatási pályázat részeként általában be kell adni egy alapos irodalmi áttekintést is, hogy a pályázó ennek a kontextusában tudja meggyőzni a bírálókat arról, hogy relevánsak, fontosak és válaszra várók a tervezett kutatásának a kérdései.¹⁰

Ezzel együtt is megállapítható, hogy a módszertan megfontolásai nem csak a *megalapozott elmélet* felfedezését célul kitűző, és ezért annak előírásait szorosabban (a glaseriánus, „klasszikus” iskola elvárásának megfelelően) vagy lazábban, kreatívabban (a konstruktivista verziót) alkalmazó elemzők számára lehet hasznos. Sok társadalomkutató a módszertanra jellemző sajátos kutatásfilozófiai elgondolások egy részét, a módszertan eszköztárának néhány elemét veszi kölcsön a saját – más módon – módszertanához (Dey 2004).

10 Ehhez kapcsolódóan Henwood–Pidgeon (2003) az elméleti „tudatlanság” helyett az elméleti agnoszticizmust tartja annak a helyes alapállásnak, amivel egy kutatónak a kutatás elején viszonyulnia kell a vizsgálat tematikájához és a szakirodalomhoz.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alvesson, M.–Sköldbberg, K. (2000): *Reflexive Methodology: New Vistas for Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Babbie, E. (2003): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Blumer, H. (1940): The Problem of the Concept in Social Psychology. *The American Journal of Sociology*, 45: 707–719.
- Blumer, H. (1954): What is Wrong with Social Theory? *American Sociological Review*, 19: 3–10.
- Burr, V. (1995): *An Introduction to Social Constructionism*. London–New York: Routledge.
- Charmaz, K. (1983). Loss of Self: a Fundamental Form of Suffering in the Chronically Ill. *Sociology of Health and Illness*, 5(2): 168–195.
- Charmaz, K. (2001): Grounded Theory: Methodology and Theory Construction. In Smelser, N.J.–Baltes, P.B. eds.: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Amsterdam: Pergamon, 6396–6399.
- Charmaz, K. (2003a): Grounded Theory. In Smith, J.A. ed.: *Qualitative Psychology: a Practical Guide to Research Methods*. London: Sage Publications, 81–110.
- Charmaz, K. (2003b): Grounded Theory: Objectivist and Constructivist Methods. In Denzin, N.K.–Lincoln, Y.S. eds.: *Strategies of Qualitative Inquiry*. Thousand Oaks: Sage Publications, 249–291.
- Charmaz, K. (2006): *Constructing Grounded Theory. A Practical Guide through Qualitative Analysis*. London: Sage Publications.
- Chenitz, W.C.–Swanson, J.M. eds. (1986): *From Practice to Grounded Theory: Qualitative Research in Nursing*. Menlo Park, Calif.: Addison-Wesley.
- Crotty, M. (1998): *The Foundations of Social Research: Meaning and Perspective in the Research Process*. London; Thousand Oaks, Sage Publications.
- Dey, I. (1999): *Grounding Grounded Theory: Guidelines for Qualitative Inquiry*. San Diego: Academic Press.
- Dey, I. (2004). Grounded Theory. In Seale, C.–Gobo, G.–Gubrium, J.F.–Silverman, D. eds.: *Qualitative Research Practice*. London: Sage Publications, 80–93.
- Ehmann B. (2002): *A szöveg mélyén. A pszichológiai tartalomelemzés*. Budapest: Új Mandátum.
- Emerson, R.M. (2004). Working with ‘Key Incidents’. In Seale, C.–Gobo, G.–Gubrium, J.F.–Silverman, D. eds.: *Qualitative Research Practice*. London: Sage Publications, 457–472.
- Fagerhaugh, S.Y. (1973). Getting around with Emphysema. *The American Journal of Nursing*, 73(1): 94–99.
- Fagerhaugh, S.Y. (1986). Analyzing Data for Basic Social Processes. In Chenitz, W.C.–Swanson, J.M. eds.: *From Practice to Grounded Theory: Qualitative Research in Nursing*. Menlo Park, Calif.: Addison-Wesley, 133–145
- Gelencsér K. (2003): Grounded Theory. *Szociológiai Szemle*, 13: 143–154.
- Glaser, B.G. (1978): *Theoretical Sensitivity: Advances in the Methodology of Grounded Theory*. Mill Valley, Calif.: Sociology Press.
- Glaser, B.G. (1992): *Basics of Grounded Theory Analysis: Emergence vs Forcing*. Mill Valley, California: The Sociology Press.
- Glaser, B.G. (2002): Constructivist Grounded Theory? *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research [On-line Journal]*, 3: 47 paragraphs. Letöltve: 2006. 07. 19-én a <http://www.qualitative-research.net/fqs/fqs-eng.htm> oldalról.

- Glaser, B.G. (2004): Remodeling Grounded Theory. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research [On-line Journal]*, 5: 80 paragraphs. Letöltve: 2006. 07. 19-én a <http://www.qualitative-research.net/fqs/fqs-eng.htm> oldalról.
- Glaser, B.G.–Strauss, A.L. (1965): *Awareness of Dying*. Chicago: Aldine.
- Glaser, B.G.–Strauss, A.L. (1967): *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Chicago: Aldine.
- Glaser, B.G.–Strauss, A.L. (1968): *Time for Dying*. Chicago: Aldine.
- Glaser, B.G.–Strauss, A.L. (1971): *Status Passage*. Chicago: Aldine.
- Guba, E.G.–Lincoln, Y.S. (1998): Competing Paradigms in Qualitative Research. In Denzin, N.K.–Lincoln, Y.S. eds.: *The Landscape of Qualitative Research: Theories and Issues*. Thousand Oaks: Sage Publications, 195–220.
- Henwood, K.–Pidgeon, N. (2001): Talk about Woods and Trees: Threat of Urbanisation, Stability and Biodiversity. *Journal of Environmental Psychology*, 21: 125–147.
- Henwood, K.–Pidgeon, N. (2003). Grounded Theory in Psychological Research. In Camic, P.M.–Rhodes J.E.–Yardley, L. eds.: *Qualitative Research in Psychology: Expanding Perspectives in Methodology and Design*. Washington, DC: American Psychological Association, 131–155.
- Mead, G.H. (1973): *A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból*. Budapest: Gondolat.
- Morrow, S.L.–Smith, M.L. (1998). Constructions of Survival and Coping by Women Who Have Survived Childhood Sexual Abuse. In Creswell, J.W. ed.: *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing among Five Traditions*. Thousand Oaks: Sage Publications, 297–321. (Előszőr: *Journal of Counseling Psychology*, 1995(42): 24–33.)
- Morse, J. M. (2003): A review committee's guide for evaluating qualitative proposals. *Qualitative Health Research*, 13: 833–851.
- Némedi D. (2005): *Klasszikus szociológia, 1890–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Phillips, D.C. (2000): *The Expanded Social Scientist's Bestiary: A Guide To Fabled Threats to, and Defenses of, Naturalistic Social Science*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Rácz J. (2006): *Kvalitatív droggutatók*. Budapest: L'Harmattan.
- Seidman, I. (2002): *Az interjú mint kvalitatív kutatási módszer*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Strauss, A.L. (1987): *Qualitative Analysis for Social Scientists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Strauss, A.L.–Corbin, J.M. (1990): *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. Newbury Park: Sage Publications.
- Strauss, A.L.–Corbin, J.M. (1998): *Basics of Qualitative Research: Techniques And Procedures for Developing Grounded Theory*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Vicsek L. (2006): *Fókuszcsoport. Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás*. Budapest: Osiris.